

MODERN DİLBİLİM EKSENİNDE KLASİK ARAP FİLOLOJİSİNDE DİLİN İŞLEYİŞİ SORUNU

MURAT YILDIZ*

Abstract: Arabic grammar in the context of its own principles of thought has offered positive data through some concepts such as analogy, ibdal, teakub in terms of functioning of language. In this context, the analogy in the science of modern linguistics, called as semantic and paradigmatic structure and approached which put forward the direction of speech functioning and nature of language are relatively similar to the approaches of traditional Arabic language. The aim of this article is to put forward these similarities and to examine the opinions hold by Arab philology of its own dynamics by comparative perspectives. Lastly, it tries to put some thoughts in terms of the functioning of language in the Arabic philology.

Keywords: Benchmarking (analogy), derivation, ibdal, meaning.

Özet: Arap grameri kendi düşünüş ilkeleri bağlamında kıyas, ibdâl, teâkub, tesâkub gibi kavramlarla dilin işleyişine ilişkin bir mekanizmanın tespitine yönelik önemli veriler sunmaktadır. Bu çerçevede modern dil biliminde analoji, sentagmatik ve paradigmatik yapı gibi ifadelerle anılan ve dilin işleyiş yönünü ve

* Yrd. Doç. Dr., Ondokuz Mayıs Üniversitesi İlahiyat Fakültesi,
[mrt.my68@hotmail.com].

konuşmanın mahiyetini ortaya koyan yaklaşımlarla geleneksel Arap dilbiliminin yaklaşımları göreceli bir benzerlik içindedir. Bu makale bu benzerlikleri ortaya koyarak karşılaştırmalı bir bakış açısıyla Arap filolojisinin kendine özgü dinamiklerle ileri sürdüğü görüşleri irdelemekte ve Arap filolojisinde, dilin işleyişi ile ilgili görüşlere dair bazı mülahazalar ortaya koymaktadır.

Anahtar Kelimeler: Kıyas (analoji), türetme, ibdal, anlam.

I-Giriş: Dilin İşleyişi ve Konuşma Eyleminin Mahiyeti Üzerine Arap Filolojisindeki Temel Dinamikler

Arap gramerinin tespitine yönelik çalışmalar, aslında zımnen insanların bir model ve zihinlerde var olan bir yapıya göre konuştuğu ilkesini kabul etmiş, bu çerçevede konuşma işlemi, dilin işleyiş mekanizması ve dil sözcelerinin oluşumuna dair Arap filolojisindeki ilk çalışmalar ortaya konmuştur. Bu itibarla Arap dilinin referansları ve referans alma yollarının incelenmesi büyük ölçüde Arap filologlarının konuşma eylemi ve bir iletişim aracı olarak dilin işleyişi ile ilgili bakış açılarını ortaya koymaktadır. Geleneksel Arap Dilbilim kabullerine göre dil temelde kıyasa (analoji) dayalı bir mekanizmadır. Bu mekanizmada modern dilbilimin sentagmatik ve paradigmatik yapı olarak belirlediği iki fonksiyon, ilginç biçimde Arap filolojisinin kendi düşüncesini ilkeleri doğrultusunda birer prototip olarak kullanılmıştır. Arap dilbilim çalışmalarında gerek fonolojik gerekse semantik boyutta konunun ele alındığı ve geleneksel anlamda dilbilgisi kurallarını belirlemenin ötesine geçilerek dilin işleyişine ilişkin farklı eksenlerden yararlanıldığı bu düşünüş şekli modern dilbilimin yaklaşımlarıyla benzerlikler taşımaktadır. Bu makalede modern dil yaklaşımlarıyla kısmen benzerlikler taşıyan bu görüşlerin tespitine ve bunların modern dilbilim görüşleriyle karşılaştırılmasına çalışılmıştır.

II. Kıyas Olgusu ve Konuşmanın Modellere Dayandırılması

Cümle kurma ve yapı oluşturma işlemi dilde belirli modeller üzerinden olmaktadır. Bu dizge veya mekanizmaya geleneksel Arap filolojisinde kıyas adı verilmektedir. Kıyas geçmişte olduğu gibi gerek modern Arap

filolojisinde gerekse de genel dilbilim bakımından bir terim olarak etkin şekilde varlığını sürdürmektedir. Kıyas en temel terim anlamıyla “dilsel birimler arasındaki bir bağıntı aracılığıyla kurulan orantıdan kalkılarak yeni biçimler oluşturmaktır. Ayrıca kıyas şekil veya anlam bakımından dildeki bazı kelime ve yapıların örnek alınması ve yakıştırma yoluyla onlara benzetilerek yeni kelimeler türetilmesi; bir kelime ve yapıdaki şeklin başka bir kelimeye aktarılması diye de tanımlanabilir¹. Kıyas olgusu Batı dillerinde *analogie* terimiyle ifade edilmektedir. Türkçede bu terim *örnekseme* ya da *yakıştırma* adıyla anılmaktadır².

Arap filolojisinde kıyasın, nahiv alanında ortaya çıkışı, daha doğru bir tanımlamayla dildeki ve konuşma işlemindeki varlığının fark edilmesi Abdullah b. Ebû İshâk el-Hadramî'ye (ö.117/735) bağlanır. İbn Sellâm'ın (ö. 231/846), İbn Ebû İshâk'ı Arap gramerine neşter vuran ve kıyas olgusunu enine boyuna ele alan ilk kişi olarak anması bunu teyit etmektedir³. Her ne kadar İbn Ebû İshâk ve İsa b. Ömer'in kıyas yönteminin öncüleri oldukları tartışmasız kabul edilse de, İbn Cinnî'nin ifadesiyle kıyas'ın üzerindeki peçeyi ilk kaldıran Halil b. Ahmed olmuştur. Halil, bilimleri dört kategoriye ayırmakta ve bunu kıyasın temelini oluşturan *asil-fer olgusuna* dayalı olarak yapmaktadır.⁴

Arap dil çalışmalarında kıyasın tarihsel gelişim süreci üç dönemde ele alınmaktadır. Birinci dönem Ebû'l-Esved ed-Düelî (ö. 69/688) ile başla-

¹ Bkz. Berke Vardar, *Dilbilimin Temel kavram ve İlkeleri*, Multilingual Yay., İstanbul, 1998, s. 123; Zeynep, *Gramer Terimleri Sözlüğü*, TDK Yay., Ankara, 1992, s. 168; Arapçadaki *kıyas* dilbilimindeki *analoji* ve *örneksemeden* farklı bir olgu değildir. Bkz. Soner Gündüzöz, *Arapçada Kelime Türetimi: Kavramlar Kuramlar, Kurumlar*, Samsun, Kayıhan Yayınları, 2005, s. 88.

² Jabr Doumit, *Felsefetu'l-Luğati'l-'Arabiyye ve Tatavuruha*, Kâhire, 1929, s. 113, 118.

³ Ebû 'Abdillâh Muhammed b. Sellâm el-Cumahî, *Tabakâtu Fuhûli's-Şu'arâ'*, thk. Mahmûd Muhammed Şâkir, Muessesetu's-Su'ûdiyye, Kâhire, ts., s. 14; Ebû Bekr Muhammed b. el-Hasen Zubejdî, *Tabakâtu'n-Nahviyyîn ve'l-Luğaviyyîn*, thk. Muhammed Ebu'l-Fadl İbrâhîm, Kâhire, ts., s. 25; Ebû'l-Berekât Kemâluddîn el-Enbârî, *Nuzhetu'l-Elibbâ' fi Tabakâti'l-Udebâ'*, nşr. Muhammed Ebu'l-Fadl İbrâhîm, Kâhire, 1386/1967, s. 10; Ebû Sa'id es-Sîrâfî, *Ahbâru'n-Nahviyyîne'l-Basriyyîn*, thk. F. Krenkow, Beyrut, 1936, s. 20

⁴ Munâ İlyâs, *el-Kıyâs fi'n-Nahv ma'a Tahkiki Bâbi's-Şâz mine'l-Mesâ'ili'l-'Askeriyyât li-Ebî 'Alî el-Fârisî*, Dâru'l-Fikr, Dimeşk, 1405/1985, s. 23.

tılsa da bu dönemde kıyasa ilişkin sistematik yaklaşım gerçekte 'Abdullah b. Ebû İshâk el-Hadramî ile başlar⁵. Kıyasta ikinci dönem Halîl b. Ahmed ve Sîbeveyhi'nin dönemidir. Onlar kıyas metodunu çalışmalarında merkeze almışlardır⁶. Üçüncü dönem Ebû 'Alî el-Fârisî ve öğrencisi İbn Cinnî'nin çalışmalarına sahne olan hicrî dördüncü asra tekabül etmektedir. Kıyas konusunu ilk olarak bir usulcü gibi etraflıca ele alan Ebû 'Alî el-Fârisî'dir⁷.

Kıyas ilk aşamada gramerin tespitine ilişkin bir modeli belirleyerek o modeli referans alma ilkesine dayanmıştır. Bu çerçevede Arap yarımadasının ortası merkez alınmış, bu merkezden uzaklaşan kabile kullanımları şâz (kural dışı) ve zayıf yapılar olarak tanımlanmıştır⁸. Bu konuda epey kafa yoran Fârisî, şâz'ı kıyas ve sema'ya dayalı olarak üç gruba ayırmıştır:

1-*el-Muttarid fi'l-kıyâs ve eş-şâz fi'l-isti'mâl*: Kıyasta geçerli, fakat pratikte karşılığı olmayan ve istisnai kullanımlardır⁹. Örneğin kıyas *يَنْزُرُ* ve *عَجَّ* fiillerinin mâzilerine cevâz verir. Fakat gerçekte Arapçada *وَدَّرَ* ve *وَدَّعَ* şeklinde bir kullanım yoktur¹⁰.

2-*el-Muttarid fi'l-isti'mâl ve eş-şâz fi'l-kıyâs*: Dilde karşılığı olmakla birlikte kıyasta geçerli olmayan yapılardır. Örneğin *إِسْتَصَوَّبْتُ الأَمْرَ* ve *إِسْتَحْوَذَ* fiilleri genel geçer fiil formuna bağlanamazlar. Bu fiillerden kural çıkarılamaz¹¹.

3-*Şâz fi'l-kıyâs ve'l-isti'mâl*: Kıyasta geçerli olmayan ve Arapçada karşılığı olmayan ya da istisnai yapılardır. Örneğin i'lâl kurallarına göre *مَصُونٌ* olarak dilde kabul görmüş olan kelimenin *مَصُونٌ* şeklindeki kulla-

⁵ Bacce, Abdulfettâh Hasen 'Alî, *Zâhiretu Kıyâsi'l-Haml fi'l-Luğati'l-'Arabiyye beyne 'Ulemâ'i'l-Luğati'l-Kudemâ' ve'l-Muhdesîn, Dâru'l-Fikr, 'Ammân, 1419/1998, s. 74-75.*

⁶ Bacce, *a.e.*, s. 77.

⁷ Munâ, *a.e.*, s. 83.

⁸ Munâ, *a.e.*, s.81.

⁹ Munâ, *a.e.*, s. 174.

¹⁰ Munâ, *a.e.*, s.174.

¹¹ Munâ İlyâs, *a.e.*, s.179. Bu bağlamda el-Fârisî *الْفُصْوَى* kelimesini örnek vermektedir. Kıyâsa uygun olanın bu kelimenin *الْفُصْيَا* şeklindeki kullanımı olduğunu; fakat kusyâ şeklinde bir kullanımın dilde olmadığını kaydetmektedir. O *النُّبْيَا* ve *العُلْيَا*'yı kıyâsa uygun kelimeler olarak anmaktadır.

nımı böyledir. Böyle bir kullanıma dayalı olarak kural çıkarılamayacağı gibi, bu şekildeki bir kullanıma seyrek rastlanır¹².

Bu tasnif incelendiğinde zihinsel bir dil modelinin inşasına yönelik çaba hemen fark edilecektir. Dolaylı olarak şöyle denilmektedir: Zihninizde bir dil dizgesi vardır. Dili buna göre konuşursunuz. Bu arşivdeki modelleri kelimeleri seçme hakkına sahip olarak değiştirirsiniz. Yani *gâdertu'l-bilâd* yerine *terektu'l-bilâd* diyebilirsiniz. Bazen ise yetruku fiilinin eşanlamlısı olan *yezeru* ya da *yeda'u* fiilinin mâzî kipini seçecek olursunuz. Bu doğaldır. Çünkü zihindeki model buna imkân verir. Fakat *vezertu'l-bilâd* veya *veda'tu'l-bilâd* dediğiniz anda sorun çıkar. Bu ifadeler model yapıya uygun olsa da bunların dilde karşılığı yoktur. Garip bir biçimde şâz adı verilen ve kulak tırmalayan yapıları kullanarak konuşuyorsunuzdur. Model işe yaramamıştır.

Diğer yandan Arapçada çok konuşulan, fakat yine model yapının reddedeceği yapılar da vardır. Klâsik dildeki herâka fiili veya bazı sülâsî fiillerin altı bâba aykırı kullanımları böyledir. Modelin tıkanıdığı noktada bir açıklama yapma zorunluluğu ortaya çıkar. Siz de eş-şevâz fî kelâmihim kesîr “Onların konuşmalarında kural dışılık çoktur, arapçada olmaz olmaz” diyerek bu kullanımlara boyun eğer ve bunların her ne kadar modele aykırı olsa da gerçekte modelin otoritesini sarsamayacak şeyler olduğunu kabul edersiniz. Zira modele aykırı bu tür yapılar kendi içinde bir sistem ve mekanizma oluşturamaz. Bunlar ancak alışılmamış dil yapıları olarak kullanılabilir. Nihayet bu yapılar, kelâm adı verilen günlük kullanımda garîb, da'îf, münker, redî', mezmûm, hûşî, nevâdir, şevârid ve metrûk gibi¹³ derece farkları ile yadırganan yapılar olarak yerlerini alırlar. Oysaki aynı yapılar şiir ve meseller gibi kollektif hafızayı oluşturan dil alanlarında rahatça kullanılırlar. Zira şiir ve mesel kendi dünyasını oluşturan suiijenerist alanlar olarak görülür ve buna bağlı olarak adeta

¹² Munâ, a.e., s. 83-84. Konu hakkında geniş değerlendirme için bkz. Gündüzöz, a.e., s. 136-137.

¹³ Celâlüddîn Suyûtî, *el-Muzhir fî 'Ulûmi'l-Luğa ve Envâ'ihâ*, nşr. M. A. Câdu'l-Mevlâ vd., Kâhire, ts., I, 214-225.

kutsal bir forma bürünürler. Arap dil düşüncesinde bunu en iyi şekilde eş-şi'r dîvânu'l-'Arab "Şiir Arapların arşividir" sözü ifade eder¹⁴. Ne var ki bu arşiv el-mu'âsara hicâb "bir şairle çağdaş olmak ondan şiir alınmasına manidir" ilkesiyle hicri ilk iki asırla sınırlandırılır. Kuşkusuz bunda modele daha fazla aykırı yapı üreten bir mekanizmayı durdurma arzusu da saklıdır.

Aslında şiir ve mesellerin dili dışında birincil ve öncelikli olan kutsal dil alanı Kur'an kıraatleridir. Bunların da bir kısmı şiir dilinde zaruret olarak görülen yapılar gibi konuşma diline aykırı bir değerlendirmeye tabi tutularak i'câz kapsamında kusursuz yapılar olarak görülür. Kuşkusuz bu konuda en çarpıcı ayetlerden biri *ve eserru'n-necvâ'l-lezîne zalemû*¹⁵ ayetidir. Sîbeveyhi'nin 'ellezîne' kelimesinin fiilin failine bedel olarak kullanıldığına¹⁶, İbn Hişâm'ın ise 'ellezîne zalemû'nun mübtedâ, 'eserrû'n-necvâ' nun ise bunun haberi olduğuna dair değerlendirmeleri Kur'an yapılarını, zihinsel bir köken örnek modele uydurma çabasıdır¹⁷. Bu bağlamda dilde *el-Muttarid fi'l-kıyâs ve'l-isti'mâl* olarak bilinen yapı ve kelimeler asıl zihinlerde var olan modeldir. İbn Cinnî'nin ifadesiyle bunlar el-ğâyetu'l-matlûbe ve el-mesâbetu'l-menûbe 'ideal olan ve referans alınanlar yapıları'dır¹⁸. Dolayısıyla Kur'an'daki model dışı yapılar hayranlık uyandıracak kadar güzel ve edebî ve hatta eşsiz olsa da İbn Cinnî'nin el-gayetu'l-matlûbe kategorisine girmemektedir. Çünkü bu tür yapılar "model dizgenin ve konuşma mekanizması"nın aslını oluşturamaz. Günlük konuşma dilinde *darabû er-ricâl* yapısını kullanmazlar, bu ancak Ezdu Şenûa ve Tay lehçelerinde olduğu gibi lehçe düzeyinde kullanılabilir. Lehçe ise model olamaz. Usul ilmi ifadesiyle makîs aleyh değildir. Apriori durumunda görülen ideal model bize fiil cümlesinde her zaman fiilin müfred

¹⁴ Muhammed b. Sellâm el-Cumahî, *Tabakâtu Fuhûli's-Şu'arâ'*, nşr. Joseph Hell, Leiden, 1916, s. 15; İbn 'Abdi Rabbih, *el-'İkdu'l-Ferîd*, nşr. Ahmed Emîn, Kâhire, 1359-72, V, 269.

¹⁵ Enbiya, 21/3.

¹⁶ Ebû Bişr 'Amr b. 'Osman b. Kanber Sîbeveyh, *el-Kitâb*, Bulak, 1316/1898, I, 236.

¹⁷ İbn Hişâm, *Şerhu Şuzûri'z-Zehab fi Ma'rîfeti Kelâmi'l-'Arab*, nşr. Mustafâ Muhammed, Kâhire, 1385/1965, s. 179.

¹⁸ Bkz. İbn Cinnî, Ebû'l-Feth 'Osmân, *el-Hasâ'is*, nşr. Muhammed 'Alî en-Neccâr, Kâhire, 1952-56,, I, 97; Munâ, *a.e.*, s. 84.

olacağını dayatır. Modele rağmen darabû er-ricâl kullanımını tercih edenler, “Benû ekelûnî el-berâğîs” (pireler beni yedilerin çocukları) diye alay konusu olurlar. Gramer çalışmaları aslında konuşma dilinde modellenen dil dizgesini tespit işidir. Ne ki Arap grameri söz konusu olunca bu çalışmaların en büyük açmazı -semâ adıyla anılan derleme yönteminin yaygınlığına rağmen- dil dizgesinde yazı dilinin esas kabul edilmesidir. Bu problem i'lâl ve ibdâl gibi gerçekte fonetikle ilgili olmaları sebebiyle yazı dilini esas alarak açıklanamayacak pek çok konuda daha fazla ortaya çıkmıştır.

Geleneksel Arap dilbiliminde olduğu gibi modern dilbilimde de dilin gelişmesi ve konuşmayı sağlayan bir mekanizma olarak kıyasa gerekli önem verilmektedir. Özellikle Ferdinand de Saussure ile kıyas olgusunun öneminin arttığı, hatta bunun dildeki en merkezi kavramlardan biri hâline geldiği görülmektedir. Çağdaş dilbilimin önemseydiği bazı kavramların İslâm kültüründe çok incelikli bir şekilde işlenmesi ilgi çekicidir. Kıyas ile ilgili, *kıyâs*, *tadrîc*, *mühmel*, *mesâil* gibi kavramlar çevresinde kendine özgü bir sistematik kuran Arap filolojisi, modern Arap dilbilim çalışmalarına kaynaklık edecek zengin bir malzemeyi bize sunmaktadır. Kıyasın dillerdeki eşsiz gücü pek çok dilbilimciyi etkilemiştir. Bu bağlamda Roland Barthes modern dilbilimin babası Saussure'ün kıyasa ilişkin görüşlerini şöyle yorumlamaktadır: Saussure ile birlikte dilbilimde bilim-kuramsal bir değişiklik olmuş ve örneğe (kıyas) evrimciliğin yerini, öykünme ise türetmenin yerini almıştır¹⁹.

¹⁹ Roland Barthes'in deyişiyle artık şöyle denmeye başlanmıştır: 'Siz de herkes gibi magazinier 'ambarcı' kelimesinin magazinier 'ambar' kelimesinden geldiğini söylemeyin de magazinier/magasinier'nin prison/prisonier 'tutukevi/tutuklu' örneğine göre oluştuğunu söyleyin; yine kökenbilimin konusunun güncel biçimden, başlangıçtaki ilk biçime 'uzanmak' olduğunu söylemeyin; kelimeyi zamanın -bu onun çelimsiz gücüdür- topolojik olarak bozmaktan başka bir şey yapamadığı bir komşu öğeler düzeni içine bir bağlantılar ağı içine yerleştirmekle yettiniz Roland Barthes, *Göstergebilimsel Serüven*, çev. Mehmet Rifat-Sema Rifat, Yapı Kredi Yay., İstanbul, 1993, s. 154. Saussure'ün temel parametrelerini belirlediği bu analogik anlayış aslında modern dilbilimin bir bakıma ideolojik yanını da temsil etmektedir. "Saussure, Tarde ve Durkheim'den ziyadesiyle etkilenmiştir. Saussure dili ölümsüzleştirerek, kökeni bir bakıma kendi alanından kovmuştur. O köken-

III. Dilin Çift Katlı Yapısı (Fonolojik Boyut)

Söz konusu olan, konuşma/söylem eylemi olduğunda kıyas mekanizması ile ilgili iki önemli kavramın daha öne çıktığı görülmektedir. Her ne kadar konuşma eylemi kıyas denilen mekanizmayı esas alsın da her konuşma dilin (paradigmatik ve sentagmatik şekildeki) iki katlı yapısı gereği belirli dilsel kendilik/özelliklerin seçme işlemine ve onların oldukça karmaşık dil birimleri oluşturacak şekilde birleş(tir)imine dayanmaktadır. Bu anlayış bazı modern dilbilimi ekollerinde dilin gramer üstü bir yapıya çekilerek değerlendirilmesi fikrini de doğurmuştur.

Dilin iki katlı yapısına göre “konuşucu, sözcükleri seçer ve onları, kullandığı dilin cümle yapısına göre; önce cümleler; sonra cümle birlikleri/paragraflar/sözcükler oluşturacak şekilde birleştirir. Fakat bu, sözcüklerin seçiminde konuşucunun büsbütün özgür olduğu anlamına gelmez: Konuşucunun seçimi, (seyrek rastlanan sözcük uydurma durumları istisna edilirse) onun ve muhatabın sahip olduğu -ortak sözcük dağarcığı-na dayanmak zorundadır. İletişim mühendisleri, “ideal bilgi alışverişinde konuşucu ve dinleyicinin, uygulamada az ya da çok, önceden hazırlanmış verilerden oluşmuş aynı “dosya dolabı” na sahip olacaklarını: Bir sözlü mesajı gönderenin, önceden tasarlanmış olasılıklardan birini seçeceğini”, alıcının ise “hâlihazırdaki mevcut olasılıklardan²⁰, özdeş seçimi yapacağını söylemektedir. Bu açıklama konuşma/söylem olayının özüne son derece çarpıcı biçimde parmak basar. Böylece bir konuşma/söylem olayının verimliliği katılımcılarının ortak bir şifre/düzungü kullanımını gerektirir²¹.”

Roman Jakobson bu durumu *Alice Harikalar Diyarında* kitabından bir cümleyle açıklamaktadır. “Pig/domuz mu dedin; yoksa fig/incir mi?”

bilime karşı ilgisizdir. Saussure dili bir soy zinciri içinde ele almamış, dilde kalıt sorununa değer vermemiştir. Barthes, *a.e.*, 154-155.

²⁰ Bkz. D. M. Mac Kay, “In Search of Basic Symbols”, *Cybernetics, Transactions of the Eighth Conference* New York, 1952, s.183.

²¹ Roman Jakobson, *Two Aspects of Language and Two Types of Aphasic Disturbances, Janua Linguarum*, Indiana University, Mouton Publishers, New York, 1980, s. 72-73.

diye sordu kedi. ‘Pig dedim’ dedi Alice.”²² İfade edildiği üzere *Alice Harikalar Diyarında* adlı kitaptan alıntılanmış olan bu tuhaf diyalogda alıcı durumunda olan kedi, göndericinin dilsel seçimini kavramaya çalışır. Kedinin ve Alice’in, ortak düzgüsünde, yani İngilizcede, durak ve süreklilik ve diğer karşılıklı özelliklerden birinin diğerinin yerini alması, mesajın anlamını değiştirebilir. Alice belirleyici özellik konumundaki birbirine koşut durak ve süreklilik özelliğinden ilkin, sonrakine tercih etmiştir; bununla da kalmamış, /t/nin tizlik ve /b/nin gevşekliğine paralel olarak /p/nin peslik ve gerginliğini kullanarak, aynı konuşma ediminde diğer belirli eşzamanlı özellikleri de birleşime dâhil etmiştir. Böylece belirleyici özellik yığınları halinde bütün bu nitelikler, fonem/sesbirim adı verilen bir birleşimin parçası olmuşlardır. Daha sonra /p/ fonemi, /i/ ve /g/ fonemlerinin; bunlara ait eşzamanlı olarak belirleyici özellik işlevi yüklenmiş olan yığınların önüne geçirilmiştir. Demek ki, eşzamanlı kendiliklerin/özelliklerin *bağdaşıklığı* ve sıralı kendiliklerin/özelliklerin *zincir oluşturması* biz konuşanların dil öğelerini birleştirirken başvurduğu iki yoldur.²³

Kıyas olgusunun temel bir dinamik olduğu sentagmatik ve paradigmatic düzeyde yapıların oluşturulması işlemine ilişkin Jakobson’un örneği esas alındığında anlam belirleyiciler şu şekilde açıklanabilir. Gerçekte /p/ veya /f/ yığını veya tek tek yığınlardan oluşmuş olan /pig/ veya /fig/ dizilişleri, bunları kullanan konuşmacılar tarafından bulunmamıştır. Aynı şekilde ne durak belirleyici özelliği karşısındaki süreklilik belirleyici özelliği, ne de /p/ fonemi bağlam dışı meydana gelmiştir. Bilakis durak özelliği diğer belirli bağdaşık özelliklerle ilintili bir *birleşim* içinde yerini almıştır. Bu özelliklerin /p/, /b/, /t/, /d/, /k/, /g/ gibi fonemlerle *birleşim* kapasitesi verili dilin düzgüsüyle sınırlıdır. Dil düzgüsü /p/ foneminin önündeki ve/ya da sonundaki fonem ile olası birleşimin sınırlarını belirler. Sadece uygun görülen ‘fonem-dizilişleri’ gerçekten verili dilin sözlük-

²² Bkz. Lewis Carroll, *Alice’s Adventure in Wonderland (Alice Harikalar Diyarında)*, Chapter VI.

²³ Jakobson, *a.e.*, s.72.

sel dağarcığında kullanılır. Arap dilbilimcileri bu değerlendirmeye oldukça yakın şekilde konu üzerine eğilmişlerdir. Onlara göre yapı ve anlam bakımından birbirine yakın ve eşdeğer olan birçok kelime bulunmaktadır. Ne var ki geleneksel olarak bu tür ses farkları bedel-mebdûl, kalb-maklûb, muhavvel, mudâra'a, te'âkub-mu'âkabe-i'tikâb, nezâir gibi terimlerle anılmış olsa da konuya semantik düzeyden çok fonetik olarak yaklaşmıştır²⁴.

Günümüzde Batı dünyasında F. de Saussure gibi dilbilimcilerin çalışmalarından esinlenerek sesbilime bilimsel bir nitelik kazandırmış olan Prag Dilbilimi çevresinden J. B. de Courtenay'ın ve fonolojinin kurucuları arasında sayılan R. Jakobson, S. Karcevsky ve N. S. Trubetskoy gibi dilcilerin *fonem kuramı* bulunmaktadır. Bu kuram Arap Filolojisinde geleneksel olarak iştikâk-ı ekber olarak anılan iştikak türüne ve çağdaş Arap filolojisinde *sünâiyye kuramına* uygun düşmektedir. Fonem kuramına göre, sözgelimi Türkçede aynı dizimsel eksende sıralanan *baş, kaş, taş, yaş* kelimeleri dizisel ekseninde b, k, t, y seslerinin anlam belirleyici olarak görev yapmasıyla [aş] sesinden anlam ayrışmasına uğramışlardır²⁵. İştikâk-ı ekber'de ise aynı ikili köke bağlanan kelimelerde sonradan eklendiği varsayılan harfin bir anlam ayırıcı görevinin olduğu ileri sürülmektedir. Fonem kuramından farklı olarak ise iştikâk-ı ekber yoluyla türemiş kelimeler arasında ortak bir anlam paydasının olduğu göze çarpmaktadır²⁶.

²⁴ Bkz. Ebu't-Tayyib el-Luğavî, *Kitâbu'l-İbdâl*, nşr. 'İzzuddîn et-Tenûhî, Dimeşk, 1379/1960, I, 7 (nâşirin mukaddimesi); Sarı, Mehmet Ali, "İbdâl", *DİA*, İstanbul, 1999, XIX s. 263.

²⁵ Fonem kuramı için verilen örnek ve şema için bkz. Kıran Zeynel-Ayşe (Eziler) Kıran, *Dilbilime Giriş*, Seçkin Yay., Ankara, 2002, s. 233.

²⁶ Modern anlamı ile *fonem* terimi ve ana hatları ile fonem kuramı Polonya asıllı bir Rus bilgini olan Courtenay tarafından 1894 yılında ileri sürülmüştür. Lengüistik çalışmalarının, bu tarihlerde bir fonem kuramı için uygun kıvama geldiği hususu hemen hemen aynı zamanlarda başkalarının da buna benzer fikirler ileri sürmelerinden anlaşılmaktadır. Gerçekten Rusya'daki Courtenay'a karşı İsviçre'de Saussure, İngiltere'de Sweet ve Fransa'da Passy fonem kuramını ana hatları ile andıran çalışmalarda bulunmuşlardır. Fakat fonem kuramının açık seçik ortaya atılışı 1928 yılında Lahey'de toplanmış olan "Uluslararası Birinci Lengüistik Kongresi"nde olmuştur. Bkz. Özcan Başkan, *Lengüistik Metodu*, Multilingual, İstanbul, 2003, s. 94.

Kuşkusuz Arap dilinde fonem kuramı ekseninde değerlendirilecek en anlamlı proje Halîl b. Ahmed'e aittir. Buna göre Arapça kelime dağarcığı müsta'mel ve gayru müsta'mel (mühmel) olmak üzere ikiye bölünerek henüz tedavüle konulmamış kelimelerden oluşmuş potansiyel bir birikimin varlığı kabul edilmiştir. Halîl b. Ahmed'in *Kitâbu'l-'Ayn*'da benimsediği harflerin dağılımı ile yeni kelimeler elde edilmesi şeklinde ifade edilebilecek harf dağılımı. *taklîb* teorisi bu bakımdan ayrı bir yere sahiptir. Halîl söz konusu dağılım gereği *mühmel* "henüz kullanımda olmayan" olan kelimeleri de sözlüğüne almıştır. *Kitâbu'l-'ayn* incelendiğinde Halîl'in tüm mühmellerle on iki milyon rakamını elde ettiği görülür²⁷. Bu sisteme göre 'ayn, bâ ve dâl harfleri arasında 'a-be-de / 'a-de-be / de-be 'a/ de-'a-be/ be-'a -de-/ be-de- 'a/ şeklinde altılı bir kombinasyon öngörülmektedir. Bu dizideki asıl referans birimi 'a-de-be'dir. /Ayn/, fonetik sisteme göre en öncelikli harf kabul edilmekte, sonra sırasıyla dâl ve bâ harfleri gelmektedir²⁸. Bu sistem sadece bir leksikografi projesi değil, aynı zamanda harflerin birbirleriyle olan kombinasyonunu belirlemeye yönelik semantik ve fonetik bir projedir²⁹.

Modern dilbilim çalışmalarında ifade edilen bir ilke olarak kelimele- rin yeni bağlamlar içinde kullanılmasında konuşucular -sınırlamalar ölçüsünde- özgürdür. Elbette bu özgürlük görecelidir. Bizim birleşimleri seçimimiz üzerinde, uygulamadaki yerleşik kalıpların baskısı yabana atılamaz. Fakat yine de pek çok yeni bağlamı oluşturabilme gü[müz], -bunların teşekkülünde göreceli düşük olasılığa rağmen- inkâr edilemez. Böylece, konuşan kişi, dilsel birimleri birleştirmede (terkip oluşturmada) [en küçük dilsel birimden en karmaşık birime doğru] gide- rek artan bir özgürlük çizelgesine sahiptir. Farklı belirleyici özelliklerin fonemler oluşturacak şekilde birleştirilmesinde konuşucuların özgürlüğü

²⁷ İbrâhîm Enîs, "Vahyu'l-Asvât fi'l-Luğa", *MMLA*, sayı: 17, Kâhire, 1964, s. 128.

²⁸ Muhammed Abdulaziz Abdudâyim, *en-Nazariyyetu'l-Luğaviyye fi't-Turâsi'l-'Arabî*, Kâhire, 2006, s. 296.

²⁹ Ahmed Muhtar Ömer, *el-Bahsu'l-Luğavî 'inde'l-'Arab ma'a Dirâsetin li-Kadiyyeti't-Te'sîr ve't-Teessur*, Kâhire, 1997, s. 264. Ayrıntısı için bkz. Soner Gündüzöz, *Arap Düşüncesinin Büyübozumu: Ara Dilbiliminin Felsefi ve İdeolojik Yapılanması*, Etüt Yay., Samsun, 2011, s. 69.

sıfırdır: Düzgü daima verili dilde kullanılabilecek bütün olasılıkları hazırlamaktadır. Fonemleri sözcükler oluşturacak şekilde birleştirme özgürlüğü ise sınırlıdır.

Bu konuyu klasik Arap dili çalışmaları üzerinden incelemek ilgi çekicidir. Arap filolojisinde fonetik odaklı çalışmalarda *mu'âkabe/te'âkub* kavramının ön plâna çıkarıldığı görülür. Terim 'iki sesin birbirine alternatif oluşturmasını' ifade eder. Ne var ki bu alternatif olma durumu 'anlam birliği içindeki iki kelimedede birbirine karşıt iki sesin varlığı' anlamına gelmektedir³⁰. Bu yaklaşım zahirde ibdâl teriminin 'bir harfin yerine başka bir harf koymak' demek olmadığını, Arap lehçelerinde görülen harf farkı ile aynı anlamları ifade eden kelimelerin *mübdel* olarak değil, *lugat* olarak anılmaları gerektiğini gösterse de Ebu't-Tayyib el-Luğavî'nin farklı lehçelerde bulunan ve bünyelerindeki karşıt seslerle lafzen birbirinden ayrılan *şecce* ve *şekka* gibi 'yarmak' anlamında ortak olan kelimelerde böyle bir kavramsal ayrıma gitmeden, bunları da birer ibdâl olarak gördüğü bilinen bir husustur. Konu semantik düzeyde algılandığından doğal olarak ibdâl (bedel), te'âkub (mu'âkabe) ve *lugat* üçgenindeki tartışmanın bir uzantısı terâdüf kavramıyla bağlantılıdır. İbdâl ve te'âkub bu çerçevede kelimeler arasındaki eş anlamlılığı ifade eden terâdüfün nedenlerinden biri olarak görülür³¹.

IV. Dilin Çift Katlı Yapısı (Semantik Boyut)

Gerçekte konuşma eylemi dil birimleri arasında dizimsel (sentagmatik) ve dizisel (paradigmatik) ilişkiler kurma esasına dayanmaktadır. Hatta dilde istiare ve mecaz gibi yapıların kaynağı da konuşucunun alışılmış bağdaşıklıkta (Arapçasıyla tevârüd) ayrılması ile mümkün olabilmekte-

³⁰ Ebu't-Tayyib el-Luğavî, *a.e.*, s. 13-14.

³¹ , *a.e.*, s. 37. Kitâbu'l-İbdâl'in nâşiri 'İzzuddîn et-Tenûhî *nezâ'ir-i müte'akibe* olarak adlandırılan harf çiftlerinin Arapçada bir hayli çok olduğunu belirttikten sonra bunlardan en çok karşılaşılan 24 harf çiftini vermektedir: Bu çiftlerin istatistik olarak incelenmesi ise şu sonuçları doğurmaktadır: Bunlardan 4/3'ü (18 çift) aynı mahreftendir. Geriye kalan 4/1'den (6 çift'ten) iki çift, komşu harfler (mütecâvir), dört çift ise uzak seslerdir (mütebâ'id). Son dört çift te'âkubu uzak gördüğümüz çiftlerdir.

dir³². Bu çerçevede modellenemeyen yapı ve kelimeler, -Arap filolojisinin usul ıstılahıyla söyleyecek olursak- şâz olan bu yapı ve kelimeler şiirlerde çokça kullanılmıştır³³. Bu tür şâz yapılar dışında dizimsel bağıntı aynı metin ya da sözde bir arada bulunan ve birbirini izleyen birimler arasındaki terkip ve bağıntılardır. Dizisel bağıntı ise bir metin ya da sözde bulunan birimlerle bunların yerini alabilecek potansiyel birimler arasındaki bağıntıdır. Arapçada dizisel bağıntı 'alâkatu't-tebâdul; dizimsel bağıntı ise 'alâkatu't-tevzî' olarak anılmaktadır³⁴. Modern dilbilimde dilsel bir gösterge iki düzenleme yöntemine bağlanmaktadır:

(1) Birleş(tir)im (terkîb): Herhangi bir gösterge, öge göstergelerden oluşur ve/ya da başka göstergelerle sadece bir birleşim içinde meydana çıkar. Bu, herhangi bir dilsel birimin bir ve aynı zamanda daha basit birimler için bir bağlam olarak ayrılması ve/ya da kendi bağlamını daha karmaşık bir dil birimi içinde bulması anlamına gelir. Demek ki, dil bi-

³² İlk kez Ferdinand de Saussure, dilin söz konusu iki eksenine ve bunların içerdiği bağıntılara gereken önemi vermiş, dizimsel ve çağrışımsal/dizisel bağıntılardan söz etmiştir. Bkz. Saussure, Ferdinand de, *Genel Dilbilim Dersleri*, çev. Berke Vardar, Multilingual Yay., İstanbul, 1998, s. 181-186. Saussure'den esinlenen birçok büyük kuramcı (örneğin Hjelmslev, R. Jakobson, A. Martinet) değişik terimler kullanmakla birlikte, aynı ayrımı benimsemiştir. "Konuşucu iki kavram arasında gördüğü bir benzerlik ilgisine bağlı olarak iki kavramı/kelimeyi bir teşbih yapısında kullanmaktadır. Bu iki kelimenin birbirlerine yaklaştırılması; varlık kategorisi açısından bir *yaklaşma* olarak görülebilir. Bu aşama belâgat (retorik) açısından mecâza denk düşmektedir. *Yaklaşma* aşaması dediğimiz bu aşama kendi içinde bir hiyerarşi derecesi içindedir. Birinci derecede *teşbih-i tâm* söz konusudur. Sonra derecelendirme gitgide *sıfır kesişme noktasma* varmakta ve *istiâre* gerçekleşmektedir. Yani teşbihin iki tarafı ayrımsız hâle gelmektedir. İşte bu aşamayı bir *özdeşleşme* aşaması olarak tanımlamak uygun olur. Fakat son tahlilde teşbihin her iki tarafı yine de tam bir özdeşlik oluşturamaz. Oluşturabilseydi varlık planında 'gökcimsel bir insan' ya da 'insanî bir gökcismi' kategorisinden bahsedilirdi. İnsan zihninde böyle bir imgenin olmadığı ortadadır. Demek ki istiârenin oluşum sürecinde *ayrımılık*, *yaklaşma* ve *özdeşleşme* şeklinde üç aşama söz konusudur." Zennâd, el-Ezher, *Durûs fî'l-Belâğati'l-'Arabîyye nahve Ru'yetin Cedîde*, el-Merkezu's-Sekâfî el-'Arabî, Kazablanka, 1992, s. 60-61.

³³ Örneğin Müberred Sibeveyhi'nin zarûret durumunda emir lâminin hazfedilebileceği şeklindeki görüşünü eleştirir. Bkz. Ebu'l-'Abbâs Muhammed b. Yezîd el-Müberred, *el-Muktadab*, thk. Muhammed 'Abdulhâlık 'Azîme, Beyrut, ts., II, 132-133.

³⁴ Bkz. Soner, Gündüzöz, *Arapçada Kelime Türetimi, Kavramlar-Kuramlar-Kurumlar*, Kayhan Yay., Samsun, 2005, s. 179.

rimlerinin her hangi bir gerçek tasnifi, onları daha üst bir birime bağlar: Birleştirim ve karışım aynı işlemin iki vechesidir.

(2) Seçme (ihtiyâr-tenkîh): İki seçenek arasından birini seçme, bir bakımdan, ilkinde denk; diğer bir bakımdan, ondan ayrı olan bir şeyin, ötekiyle yer değiştirme olasılığını ifade eder. Kuşkusuz, seçme ve yer değiştirme aynı işlemin iki vechesidir³⁵.

Bu iki işlemin dilde oynadığı temel rol, Ferdinand de Saussure tarafından açık şekilde ifade edilmiştir. Birleştirmenin iki ayağı olan bağdaşıklık ve zincir oluşturmanın- ardında bıraktığı şey, ikinci, geçici diziliştir –ki, Geneva (Cenova)’lı dilci [Saussure] tarafından da benimsenmiş olan budur- Bilim adamının bizzat kendisi, fonemi bağdaşık ayırıcı özellikler (*éléments différentiels des phonèmes*) olarak görmesine rağmen, dilin çizgisel karakterli olduğuna “*qui exclut la possibilité de prononcer deux éléments à la fois*” ilişkin geleneksel inanca boyun eğmiştir³⁶.

124

OMÜİFD

Arap lengüistik çalışmalarında bu konuya da kendi dinamikleri ve sınırlılıkları içinde temas edilmiştir. Hatta nahivciler, başından beri grameri, dil felsefesi veya mantığın bir parçası gibi görmüşlerdir. Bu itibarla onlar gramere Arapların düşünüş ilkelerinin sistematize edilmiş şekli olarak yaklaşmışlardır. Sîbeveyhi *bâbu’l-istikâme mine’l-keîâm ve’l-ihâle* “sözün düzgün ve geçersiz olması” adını verdiği bölümde cümle kuruluşlarının doğruluk ve yanlışlık derecelerini göstermektedir. Bu çerçevede Arapçada cümleler *müstakîm*, *muhâl*, *hasen*, *kabîh*, *kezib*, *gayru kezib* gibi kısımlara ayrılmaktadır. Bu özelliklerin birbirleriyle olan dağılımlarına göre Sîbeveyh ifade türlerini *müstakîm-hasen*, *muhâl*, *müstakîm-kezib*, *müstakîm-kabîh*, *muhâl-kezib* olmak üzere beş gruba ayırmaktadır. Onun sisteminde *kabîh* dilbilgisel bir terimken *müstakîm* semantik bir terimdir³⁷.

Modern semantik biliminde benzer kriterler geliştirilerek düşüncenin anlam boyutu sistematik şekilde ele alınmıştır. Sözelimi düzenli

³⁵ Jakobson, *a.e.*, s.74.

³⁶ *a.e.*, s.75.

³⁷ Saîd Hasen Buhayrî, ‘*Anâsiru’n-Nazariyye fi’n-Nahviyye fî Kitâbi Sîbeveyhi*, Kâhire, 1989, s. 156, 157.

kelime birlikteliğinin bir gereği olarak kelimelerin birbiriyle olan bağıntısı semantiğin ana konularından biridir. Bu sınırlama batı menşeli dilbilimin geleneksel boyutunda pek tanınmayan bir olgudur. Modern dilbilimde bağdaştırma gramer kadar önemli bir mekanizmadır. “Düşünce ağacı kesti”, “ekmeği içtim” gibi cümleler gramer bakımından doğru olsa da semantik açıdan yanlıştır³⁸. Yani dizisel ve dizimsel bir bakış açısıyla bu cümlelerde bağdaşıklık hatası vardır. Bağdaşıklık geleneksel Arap dilbiliminde Sîbeveyh’in tabiriyle *el-istikâme mine’l-kelâm ve’l-ihâle* olarak anılmakta ve bunun en az en az dilbilgisi kuralları kadar konuşmayı belirlemede olduğu kabul edilmektedir. Bunun için “eteytuke ğaden”, “se-âtîke emsi” demek muhaldir. Bunun dışında Sibeveyhi’nin kategorik tasnifinde “hameltu’l-cebele”, “şeribtu mâe’l-bahri” gibi gramer olarak doğru, fakat düz anlam olarak geçersiz gibi görünen cümleler vardır. Kişinin dağı taşması semantik olarak muhaldir. Denizin suyunu tamamen içmesi de aynı şekilde imkânsızdır. Bu ifadeler kastedilenin zikr-i kül irade-i cüz olduğu kabul edilerek mecaz kategorisine sokulmaktadır. Sîbeveyhi’nin ifadesi ile bu cümleler müstakim kezibtir. Yani bu yapılar dilbilgisel bakımdan doğru, semantik bakımdan yalan olup, -mecaza hamledilerek doğru- kabul edilen yapılarıdır.

Modern dilbilimin değerlendirmelerine benzer şekilde Abdülkâhir el-Cürçânî’nin (ö. 471/1078) Anlam Teorisi de bu konuda dikkate değer görüşler ortaya koymaktadır. Cürçânî’ye göre nazım, kelimelerin birbirleriyle olan bağıntısıdır. Bu itibarla o, kelimelerin bazısını diğerlerinin sebebi gibi görmektedir. Bileşik bir kelimenin günlük dilde kullanılmaya başlaması, unsurlarının belirsizleştiğini göstermektedir. Hatta farklı anlamdaki kelime ve yapılar ancak böyle doğmaktadır³⁹. Daha net bir ifadeyle modern dilbilimde “dil, ilişkilerin birleşimidir; sadece kelimelerin birleşimi değil⁴⁰.” Sîbeveyh gibi bu gerçeği Arap dil geleneğinde ifade

³⁸ Frank Robert Palmer, *Semantik, Yeni Bir Anlambilim Projesi*, Kitabiyat, Ankara, 2001, s. 120.

³⁹ J.V.Vendryes, *Dil ve Düşünce*, çev. Berke Vardar, Multilingual, İstanbul, 2001, s. 76.

⁴⁰ Hilmi Halîl, *el-Muvellâd fî’l-‘Arabiyye*, Ma’hedu’d-Dirâseti’l-‘Arabiyyeti’l-‘Âliye, Kâhire, 1954, s. 402.

edenlerden biri olan ‘Abdülkâhir el-Cürcânî, “Lafızların nazım ve tertibi, kelimelerin birbirleriyle olan ilişkisi ve birinin diğerine dayanmasıyla ilgilidir” demektedir⁴¹.

Modern dil görüşleri ile Arap filolojisinin değerlendirmelerini aynıleştirmek elbette mümkün değildir. Fakat Arap dilbiliminin kısmen kendine özgü dinamikler, kısmen de farklı yabancı kültürlerin birikimlerinden yararlanarak zengin bir lengüistik miras bıraktığı söylenebilir. Yabancı kültür etkileşimi çok tartışmalı bir konu olsa da bir ölçüde yabana atılamaz. Daha önce de genel dilbilim açısından önemli görüşler ortaya koyan pek çok nahivci, farklı dilbilimsel kaynaklardan beslenmiştir. . Aristo retorik çalışmalarında cümle ve üslup bağıntıları, edatların düşmesi ve tekrarlarla ilgili sözlerinde bir tür bağdaşıklıkta bahsetmektedir. Kadim bir dil geleneğine sahip olan Hint kültüründe de benzer tespitlerde bulunulmuştur. Bu tespitlerin bir kısmını çok kültürlü bir coğrafya olan ve Hint bilimsel birikiminin İslam medeniyetiyle harmanlandığı bir şehir kimliğindeki Basra’daki dil okulunun çalışmalarında kısmen görmek mümkündür. Hatta belki de Cahız’ın ifade ettiği üzere Hintçe kaleme alınmış bir risale dahi ulemanın elinde mevcut olabilir. Birunî’nin de bu risaleden haberdar olduğu rivayetler arasındadır.⁴²

Sonuç:

Analojik bakış açısı ilginç biçimde Arap Dilbilim çalışmalarını modern dilbilime yaklaştırmaktadır. Öte yandan dilin işleyişinde temel iki eksen olan sentagmatik ve paradigmatik eksenin Arap dil düşüncesinde hiç değilse prototip olarak var olduğu görülmektedir. Halîl b. Ahmed ve onun halefi pek çok sözlükçünün ses bağıntıları ile ilgili görüşleri bu anlamda dikkate değer. Buna İbn Cinnî’nin *tesâkub* ve *iştikâk-ı ekber* kuramları da eklenecek olursa ses kombinasyonları ve bu kombinasyonun anlamlar üzerindeki etkileri konusunda klâsik Arap gramerinde yabana atılamayacak kadar imal-i fikir yapıldığı, nihayetinde bu değerlendirme-

⁴¹ Cürcânî ‘Abdülkâhir, *Delâilu’l-İcâz fi ‘İlmi’l-Me’ânî*, nşr. Muhammed Reşid Rızâ, Dâru’l-Ma’rife, Beyrut, 1415/1994, s. 54

⁴² el-Câhız, *el-Beyân ve’t-Tebyîn*, Mektebetu’l-Hancî, Kâhire. 1375, s. 88-92.

ler bir fonem kuramı olarak görülemezse de Arap dilbiliminde fonem kuramının primitif bir şeklinin Batıya kıyasla çok önce var olduğu söylenebilir. Aynı zamanda bu değerlendirmeler, dolaylı da olsa Arap dilbiliminde konuşma işleminin mahiyetine ve dilin işleyişine ilişkin lengüistik bir akıl yürütmenin varlığını ortaya koyar.

Kaynakça

- Ahmed Muhtar Ömer, *el-Bahsu'l-Luğavî 'inde'l-'Arab ma'a Dirâsetin li-Kadiyyeti't-Te'sîr ve 't-Teessur*, Kâhire, 1997.
- Bacce, Abdulfettâh Hasen 'Alî, *Zâhiretu Kıyâsi'l-Haml fi'l-Luğati'l-'Arabiyye beyne 'Ulemâ'i'l-Luğati'l-Kudemâ ve'l-Muhdesîn*, Dâru'l-Fikr, 'Ammân, 1419/1998
- Barthes, Roland, *Göstergebilimsel Serüven*, çev. Mehmet Rifat-Sema Rifat, Yapı Kredi Yay., İstanbul, 1993.
- Başkan, Özcan, *Lengüistik Metodu*, Multilingual, İstanbul, 2003.
- Câhız, *el-Beyân ve't-Tebyîn*, Mektebetu'l-Hancı, Kâhire. 1375.
- Cürcânî, 'Abdulkâhir, *Delâilu'l-İcâz fi 'İlmi'l-Me'ânî*, nşr. Muhammed Reşîd Rızâ, Dâru'l-Ma'rife, Beyrut, 1415/1994.
- Doumit, Jabr, *Felsefetü'l-Luğati'l-'Arabiyye ve Tatavvuruhâ*, Kâhire, 1929.
- Ebü 'Abdillâh Muhammed b. Sellâm el-Cumahî, *Tabakâtu Fuhûli's-Şu'arâ*, thk. Mahmûd Muhammed Şâkir, Muessesetu's-Su'ûdiyye, Kâhire, ts.
- Ebü Bekr Muhammed b. el-Hasen Zubeydî, *Tabakâtu'n-Nahviyyîn ve'l-Luğaviyyîn*, thk. Muhammed Ebu'l-Fadl İbrâhîm, Kâhire, ts
- Ebü Bişr 'Amr b. 'Osman b. Kanber Sîbeveyhi, *el-Kitâb*, Bulak, 1316/1898.
- Ebü Sa'îd es-Sîrâfî, *Ahbâru'n-Nahviyyîne'l-Basriyyîn*, thk. F. Krenkow, Beyrut, 1936
- Ebu'l-'Abbâs Muhammed b. Yezîd el-Muberrred, *el-Muktadab*, thk. Muhammed 'Abdulhâlık 'Azîme, Beyrut, ts.
- Ebu'l-Berekât Kemâluddîn el-Enbârî, *Nuzhetu'l-Elibbâ' fi Tabakâti'l-Udebâ'*, nşr. Muhammed Ebu'l-Fadl İbrâhîm, Kâhire, 1386/1967
- Ebu't-Tayyib el-Lugavî, *Kitâbu'l-İbdâl*, nşr. 'İzzuddîn et-Tenûhî, Dimeşk, 1379/1960.
- Gündüzöz, Soner, *Arap Düşüncesinin Büyübozumu: Ara Dilbiliminin Felsefi ve İdeolojik Yapılanması*, Etüt Yay., Samsun, 2011.
- _____, *Arapçada Kelime Türetimi, Kavramlar-Kuramlar-Kurumlar*, Kayıhan Yay., Samsun, 2005.
- Hasen Buhayrî, *Anâsîru'n-Nazariyye fi'n-Nahviyye fi Kitâbi Sîbeveyhi*, Kâhire, 1989.
- Hilmî Halîl, *el-Muvelled fi'l-'Arabiyye*, Ma'hedu'd-Dirâseti'l-'Arabiyyeti'l-'Âliye, Kâhire, 1954.
- İbn 'Abdi Rabbih, *el-'Ikdu'l-Ferîd*, nşr. Ahmed Emîn, Kâhire, 1359-72..
- İbn Cinnî, Ebû'l-Feth 'Osmân, *el-Hasâis*, nşr. Muhammed Ali en-Neccâr, Kâhire, 1952-56.

- İbn Hişâm, *Şerhu Şuzûri'z-Zeheb fî Ma'rifeti Kelâmi'l-'Arab*, nşr. Mustafa Muhammed, Kâhire, 1385/1965.
- İbrâhîm Enîs, "Vahyu'l-Asvât fi'l-Luga", *MMLA*, sayı: 17, Kâhire, 1964.
- Jakobson, Roman, *Two Aspects of Language And Two Types of Aphasic Disturbances*, *Janua Linguarum*, Indiana University, Mouton Publishers, New York, 1980.
- Korkmaz, Zeynep, *Gramer Terimleri Sözlüğü*, TDK Yay., Ankara, 1992.
- Mac Kay, D. M., "In Search of Basic Symbols", *Cybernetics, Transactions of the Eighth Conference* (New York, 1952).
- Muhammed Abdülaziz Abdüddâyim, *en-Nazariyyetü'l-Lugaviyye fi't-Turâsi'l-'Arabî*, Kâhire, 2006.
- Muhammed b. Sellâm el-Cumahî, *Tabakâtu Fuhûli's-Şu'arâ'*, nşr. Joseph Hell, Leiden, 1916
- Munâ İlyas, *el-Kıyâs fi'n-Nahv ma'a Tahkîki Bâbi's-Şâz mine'l-Mesâ'ili'l-'Askeriyyât li-Ebî 'Alî el-Fârisî*, Dâru'l-Fikr, Dimeşk, 1405/1985.
- Palmer, Frank Robert , *Semantik, Yeni Bir Anlambilim Projesi*, Kitabiyat, Ankara, 2001.
- Sarı, Mehmet Ali, "İbdâl", *DİA*, İstanbul, 1999, XIX s. 263.
- 128 Suyûtî, *el-Muzhir fi 'Ulûmi'l-Luga ve Envâ'ihâ*, nşr. M. A. Câdu'l-Mevlâ vd., Kâhire, OMÜİFD ts
- Vardar, Berke, *Dilbilimin Temel kavram ve İlkeleri*, Multilingual Yay., İstanbul, 1998, s. 123;
- Vardar, Berke, Multilingual Yay., İstanbul, 1998.
- Vendryes, V., *Dil ve Düşünce*, çev. Berke Vardar, Multilingual, İstanbul, 2001.
- Zennâd, el-Ezher, *Durûs fi'l-Belâğati'l-'Arabiyye Nahve Ru'yetin Cedîde*, el-Merkezu's-Sekâfi el-'Arabî, Kazablanka, 1992.